

**МІСТОБУДУВАННЯ ТА
ТЕРИТОРІАЛЬНЕ
ПЛАНУВАННЯ**

**39
2011**

Київ-КНУБА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ

СПІЛКА УРБАНІСТІВ УКРАЇНИ

МІСТОБУДУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ПЛАНУВАННЯ

Науково-технічний збірник

Заснований у 1998 році

Випуск №39

Київ КНУБА 2011

Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник / Відпов. ред. М.М. Осетрін. – К., КНУБА, 2011. – Вип. 39. – 488 с. Українською та російською мовами.

В збірнику висвітлюються інженерні та економічні проблеми теорії і практики містобудування, територіального планування, управління містобудівельними системами і програмами, комплексної оцінки, освоєння, розвитку, утримання та реконструкції територій і житлової забудови, розглядаються нагальні питання містобудівельного кадастру, розвитку поселень, їх інженерного устаткування та транспортної інфраструктури.

Градостроительство и территориальное планирование: Науч.-техн. сборник / Ответ. ред. Н.Н.Осетрин. – К., КНУБА, 2011. – Вип. 39. – 488 с. На украинском и русском языках.

В сборнике освещены инженерные и экономические проблемы теории и практики градостроительства, территориального планирования, управления градостроительными системами и программами, комплексной оценки, освоения, развития, содержания и реконструкции территории и жилой застройки, рассматриваются насущные вопросы градостроительного кадастра, развития поселений, их инженерного оборудования и транспортной инфраструктуры.

Відповідальний редактор - кандидат технічних наук, професор М.М. Осетрін.

Редакційна колегія: доктор технічних наук, професор Габрель М.М.; член-кореспондент АМ України, доктор архітектури, професор Дьомін М.М.; доктор архітектури, професор Єжов В.І.; доктор технічних наук, професор Карпінський Ю.О.; доктор технічних наук, професор Ключниченко Є.Є.; доктор архітектури, професор Лаврик Г.І.; доктор технічних наук, професор Лященко А.А.; кандидат технічних наук, доцент Мамедов А.М. (заст. відп. редактора); доктор географічних наук, професор Нудельман В.І.; доктор технічних наук, професор Плоский В.О.; кандидат технічних наук, доцент Рейцен Є.О.; доктор технічних наук, професор Сергійчук О.В.; доктор архітектури, професор Слещов О.С.; доктор біологічних наук, професор Солуха Б.В.; доктор архітектури, професор Тімохін В.О.; доктор технічних наук, професор Усаковський С.Б.; доктор архітектури, професор Фільваров Г.І.; доцент Чердніченко П.П. (відп. секретар); дійсний член АМ України, доктор технічних наук, професор Яковлев М.І.

Рекомендовано до видання вченою радою Київського національного університету будівництва і архітектури, протокол №62 від 25 березня 2011 року.

УДК 711.46(477.82)(045)

канд. арх. Гнатюк Л.Р.,
Національний авіаційний університет

ПРОСТОРОВІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ З ОСНОВНИМИ МІСТОФОРМУЮЮЧИМИ ЦЕНТРАМИ.

В статті представлено основні композиційні особливості розміщення сакральних комплексів у просторово-планувальній структурі міст, взаємозв'язки з основними містоформуючими центрами, формування та розвиток архітектурно-просторової організації сакральних комплексів як ключових елементів оборони.

Ключові слова: сакральний, комплекс, структура, тенеза, конфесія, монастир, храм.

Роль сакральних комплексів у формуванні просторово-планувальної структури міст, їх художньої своєрідності завжди була настільки високою, що заслуговує спеціального розгляду на різних рівнях, в різних дослідницьких аспектах, в конкретних містобудівельних ситуаціях.

Аналізуючи особливості формування містобудівельних структур необхідно відмітити основні типи просторових взаємозв'язків сакральних комплексів з оточуючим контекстом. В залежності від призначення, його ролі та місця в соціокультурному житті визначалось і його місце розташування та зв'язки з основними формуючими місто центрами – адміністративними (замком), торговими (ринковою площею), соціокультурними (просвітницькими) та їх вплив на формування рядової забудови.

У співвідношенні сакральний комплекс та замок, релігійного та адміністративного центрів, можна виділити два типи (рис. 1.):

- домінуюча роль сакрального комплексу по відношенню до замку;
- автономно-підпорядковане розміщення.

З точки зору найбільш загальних особливостей формування містобудівельних структур в першу чергу необхідно звернути увагу на ті відносно не чисельні, але досить показові, приклади, коли сакральні комплекси здобували функції містоформуючого ядра, беручи на себе роль колишніх замкових ансамблів. Таких випадків було відносно небагато, що надає їм особливого значення [1].

Серед найбільш яскравих прикладів можна виділити Межирічі Острозькі, Озруч, Бердичів, Почаїв [2]. Цікаво, якщо в перших трьох випадках була змінена функція: замкові будівлі замінювались новими сакральним комплексом без просторового зміщення, то приклад Почаєва унікальний тим, що це

невеличке містечко від самого початку свого існування формувалось довкола монастирської резиденції. Досить близьким до Почасва за містобудівними функціями був Дерманський монастир-фортеця, хоча саме це поселення формально ніколи не мало статусу міста або навіть містечка [3].

схема	приклад	
<p>Домінанта на місці замку, замість замку</p> 	<p>зміна початкової функції замку</p>	 <p>Монастир Острожський Францисканський монастир</p> <p>Святий Софійський монастир</p> <p>Монастир святих Кирила та Іоанна</p>
<p>Автономно-підпорядкована співіснування (замок, ринок)</p> 		<p>початкові формування довкола монастиря</p>
	<p>включені в склад замку</p>	 <p>Ріпак</p> <p>Сиріяк</p> <p>Сікешт</p> <p>Кішеш</p> <p>Кішеш</p> <p>Кішеш</p> <p>Кішеш</p>
	<p>Приринкові</p>	<p>включені в структуру</p> <p>Коринтська</p> <p>Ріпак</p> <p>Докане</p> <p>Сікешт</p>
	<p>взувальна комунікація</p>	 <p>Ріпак</p> <p>Сікешт</p> <p>Сікешт</p>

Рис. 1. Взаєморозташування релігійного та адміністративного центрів.

Межиріччя Острожське як міське поселення існувало вже в часи перебування його у складі Великого князівства Литовського, відносились таким чином до малих міст, маючи до 200 дворів. Відомо, що тут у злиття рік Горині та

Світеньки вже тоді знаходився невеликий укріплений замок (двір) Острозьких. Якою була структура самого містечка зараз встановити неможливо, але, скоріш за все, це було передмістя, що із заходу прилягало до замку і мало, напевне, із зовнішньої сторони невеликі укріплення, що з'єднували з півночі на південь береги цих двох річок. Однак, на початку XVII ст. Я. Острозький передає Троїцьку церкву францисканському ордену, котрий створив тут унікальний ансамбль сакрального комплексу з потужними фортифікаціями. Княжий замок при цьому поступово втрачав свою домінуючу містобудівельну роль містечкового ядра, і її перейняв монастир. З часом замок взагалі припинив своє існування, і на іконографічних матеріалах кінця XVIII ст. містечко має єдину яскраво виражену домінуючу домініанту – францисканський монастир [4].

В 1627 р. в будовах старого замку в Бердичеві було засновано монастир кармелітів босих, котрий в середині XVIII ст. у декілька будівельних етапів перетворився в один із наймогутніших оборонних монастирських комплексів Правобережної України [5]. Монастир неодноразово витримував тривалі осади, виконуючи при цьому функції єдиного та останнього притулку як для жителів самого Бердичева, так і для мешканців прилеглої до міста округи.

В I-й половині XVIII ст. домінуюче місцеположення в Овручі займає сьвітський монастирський комплекс, котрий також розташовувався на території колишнього замку. Однак, на відміну від перших двох прикладів, він не отримав таких могутніх, довготривалих фортифікацій.

Врешті, найбільш показовим зразком формування нового поселення, котре від самого початку своєю містоформуючою основою мало великий сакральний комплекс, є Почаїв, і тому він заслуговує більш детального розгляду [6].

Заснування Почаєва сказання відносять до монгольської епохи, однак, перше документальне свідчення про існування невеликого села під цією назвою відноситься лише до 1450 р. Перші ж свідчення про існування самого монастиря відносяться до 1597 р., коли Анна Гойська записала в дар місцевій церкві деякі земельні наділи та 10 коп. литовських грошей, побажавши разом з тим, щоб тут було влаштовано "спільножиттєвий" монастир з трьома ченцями та двома причетниками. Так поступово довкола Успенської церкви почав формуватись монастирський архітектурний ансамбль, котрий до кінця XVII - початку XVIII ст. перетворився в цілісний архітектурно-планувальний організм з двочастиною структурою: самим монастирем та невеликим "пригородом" (передмістям) для служивих людей, що є свідченням функціональної автономності цього планувального утворення, що прилягало до сакрального комплексу з південної сторони [4].

Як передмістя воно також мало і деякий ступінь просторової автономії, але не більше. Його поява та існування генетично були обумовлені потребою сакрального комплексу, отож передмістя відіграло роль традиційного "міста", а монастир в якійсь мірі асоціювався із замковими містоформуючими функціями. Однак, пізніше, після переходу Почаївської Лаври під юрисдикцію уніатської церкви, тут почались широкомасштабні роботи по його докорінній реконструкції та розширенню. Передмістя було зайнято під монастирські будівлі. Зараз це територія приблизно обмежена лаврською дзвіницею, Троїцьким собором, надбрамним корпусом та архієрейським будинком. І тому колишні його функції територіально змістились в південному та західному напрямках, де й тепер знаходиться основна частина містечкової забудови.

Однак, сакральні комплекси в своїх містобудівельних проявах мали таке відношення до замків не тільки як їх можливі "замінники", про що свідчать вищевикладені приклади. Але й самі замки, особливо найбільш величні з них, нерідко включали в якості своїх органічних елементів храмові будівлі – замкові церкви або костели. Зазвичай вони розташовувались на замковому дворі в окремих архітектурних об'ємах, що не контактували безпосередньо з фортифікаційними та іншими будівлями, їх локалізація по відношенню до зовнішніх габаритів замкової території мала помітне тяжіння до середньої зони, що можна пояснити намаганням захистити храм від можливого обстрілу. Серед прикладів середньої автономної локалізації замкових храмів можна назвати як найбільш типові: Луцьк (церква не збереглась), Меджибіж. Із документальних джерел відомо також про існування автономних храмів в минулому в замках Корця, Клевані, Кременця та ін. [7].

В той же час відомі приклади, коли храмові будівлі об'єднувались безпосередньо з іншими замковими будовами, що, з одного боку, було зручно суто функціонально, а з іншого – дозволяло використовувати цей фактор в підсиленні оборонних здатностей самого замку.

Необхідно також зупинитися на тих нечисельних випадках, коли замкові храми шикувались в один ряд з рештою оборонних будівель замку. Найбільш відомий та показовий приклад – Богоявленський собор замку Острозьких в Острозі. В північній потовщеній стіні собору в два ряди було влаштовано спеціальні бійниці для гармат, розраховані на відбиття атак, до речі, з найбільш небезпечного боку. Очевидно, зовсім не випадково в цій ситуації стало й те, що Богоявленський собор, котрий отримав додатково таке важливе функційне значення, придбав одночасно й домінуюче звучання в архітектурному силуеті Острозького замку. Він не ховався за замковими стінами, а ніби виростав з них, збираючи довкола себе решту елементів цього унікального архітектурного ансамблю.

Тенденція використання культових споруд простежується і в іншому замку, основаному Острозькими, – в Староконстантинові (церква увійшла в склад оборонного рубежу з південного боку замкового подвір'я).

Таким чином, після розгляду об'ємно-просторових зв'язків між культовими спорудами та замками можна зробити попередній висновок про те, що характер цих зв'язків відрізнявся достатньо широким діапазоном сумісництва – від домінантної до автономно-підпорядкованої.

Особливої уваги заслуговує питання просторових зв'язків між ринковими площами та міськими храмами – кафедральними та приходськими. При локації ринкових площ від початку ділянки, прилеглі до зовнішніх кутів площі відводились дуже часто під сакральне будівництво. Серед прикладів – приринкові храми в Кременці, Рівно, Меджибожі та інші. У науковій літературі про це явище зазначалось неодноразово, однак, не піднімалось питання про його першопричини, про містобудівну мотивацію подібних локаційних зв'язків між ринком та храмом. Очевидно, що необхідно виділити кілька причин, основна з яких криється в загальноприйнятих під час локації міст магдебургської системи парцеляції приринкових ділянок, коли всі вони своєю короткою стороною орієнтувались на ринковий простір [8]. У результаті на зовнішніх кутах площі утворювались зони з дещо обмеженими можливостями територіальної парцеляції. Зони ці були тим більші, чим довші були самі приринкові ділянки, що виходили на фронт площі, однак, достатні для будівництва приходського, або, рідше, кафедрального храму.

З цим фактором безпосередньо пов'язана ще одна причина, а саме – можливість утворення при храмах власних, нехай невеликих, відкритих просторів, так званих храмових площ. По своїй величині та масштабу їх не можна було в жодному разі прирівнювати до самих ринків, але вони завше були їх органічними доповненням. Так виникла площа перед костелом в Меджибожі та інші. У ряді випадків після деяких планувальних трансформацій храмові площі органічно зливались з площами ринковими, як, приміром, в м. Рівне. З іншого боку прослідковується зворотня тенденція до їх відокремлення та перетворення в повністю самостійну ланку планувально-просторової структури.

Третьою причиною може бути сильне тяжіння сакрального будівництва до ринкової площі, котра є зосередженням міського життя з чисельними соціальними функціями. Однак, під час перших локацій кінця XIV – початку XVI ст. вихід храму безпосередньо на фронт ринкової забудови був неможливим в силу соціальних умов та обмежень з боку міської громади. Лише в XVII-XVIII ст. можна зустріти випадки, коли сакральний комплекс – окремий храм, а іноді й цілі монастирські комплекси займають деяку частину або навіть

весь відтинок бокової сторони ринку, як, наприклад, у Кременці. В тих же випадках, коли безпосередньо функціональний зв'язок між сакральним комплексом та ринком виявлявся з деяких причин неможливим, то вона, принаймні, заповнювалась візуально-композиційним змістом (забезпечувалась орієнтація на ринок їх головних фасадів, а зв'язком виступав простір вулиці). Серед багатьох прикладів подібних візуально-композиційних зв'язків можна назвати приходський костел в Дубно, Луцьку. Іноді ці зв'язки осмислено закладались в проєктному задумі нових планувальних структур всього поселення.

В міру територіального росту міст будівництво нових сакральних комплексів досить рідко здійснювалось в межах історично усталеного міського середовища. Як приходські храми, так і цілі монастирські комплекси зводились, як правило, водночас з освоєнням нових територій, а в деяких випадках навіть випереджали його. У великих містах (Луцьк, Володимир-Волинськ) за рахунок храмового будівництва поступово склалась ціла ієрархічна система візуальних доміант в силуеті міста, їх розміщення було зовсім не випадковим і враховувало такі обставини, як особливості топографії, напрямки доріг та основні пункти їх перетинку, можливості орієнтації храмів за сторонами світу та по відношенню до існуючої забудови і т. інше. Остання обставина в деяких випадках виявлялась настільки істотною, що загальноприйнята орієнтація християнських церков та костелів по вісі "схід-захід" поступалась місцем конкретній містобудівельній ситуації (особливо при розміщенні костелів єзуїтів). Таких випадків відносно небагато, але вони зафіксовані. Так, наприклад, це орієнтація Ілліїнської церкви та приходського костелу в Дубно, коли їх вівтарні частини було орієнтовано на південь і на північ відповідно.

Разом з тим для локації храмів в планувальній структурі міста неможливо не відзначити і такої істотної обставини, як візуально-композиційні зв'язки між самими храмами, що набули особливої актуальності у великих містах. Тут можна виділити два аспекти:

- роль сакральних комплексів у формуванні силуету міста;
- їх значення для візуальної акцентуації (візуалізації) вузлових елементів планувальної структури міста.

Перший з цих аспектів наглядно проявляється у багатьох прикладах, як очевидна і його провідна роль в надбанні містом свого, тільки йому властивого образного ряду, тільки йому приналежній ієрархії вертикальних доміант. В цьому значенні доміантна роль церков та костелів була явною і тільки частково доповнювалась аналогічними функціями деяких громадських споруд (ратуш), а також замковими та міськими фортифікаціями (башти, бастей,

бастіони) [9]. Вся існуюча іконографія історично утворених панорам волинських міст підтверджує цю загальну закономірність.

Що ж до візуалізації елементів планувальної структури міста – його значення найбільш чітко можна прослідкувати на прикладі просторово-планувальної композиції м. Луцька середини XVIII ст., коли в місті зводиться велика кількість храмів (кафедральних, приходських, монастирських). Аналіз розміщення храмів на плані міста чітко виявляє тяжіння їх локації до ділянок, котрі або прилягали до головних доріг, або розташовувались поблизу перехресть, або мали зручні тупикові під'їзди. У всіх випадках важливе тяжіння до ділянок із щільною рядовою забудовою. Так або інакше побудована схема просторових зв'язків між окремими об'єктами в межах міста чітко демонструє принципове співпадіння цих зв'язків з основними напрямками структуроутворюючого планувального каркасу міста.

Особливі умови розвитку волинських міст визначили ще одну особливість сакрального будівництва – широке розповсюдження оборонних сакральних комплексів (як перші давньоруські монастирські комплекси, так і пізніше католицькі влаштувалися з урахуванням рельєфу, обносились потужними монастирськими стінами, які насамперед мали б вберегти від спокусу світу мешканців поза ними, але також виступали і обороною від ворожих нападів), котрі іноді навіть перебрали на себе містобудівельні функції замків. Розвиток монастирських фортифікацій відповідав загальній еволюції конструктивних засобів та прийомів оборонного будівництва. До першої половини XVII ст. зводились монастирські укріплення виключно вежево-стінового типу (православні монастирі в Дермані, Почаєві, францисканський монастир в Межирічах Острозьких та інші).

Бастіонні системи не отримали широкого розповсюдження, в першу чергу, через їх значну складність у зведенні, дорожжечу та необхідності у вільних прилеглих територіях. Серед прикладів – укріплення монастиря кармелітів босих в Бердичеві, реалізованих лише частково за задумом архітектора Яна де Вітте в середині XVIII ст. Винятковість цього випадку пояснюється тією провідною роллю, котру відігравав цей монастирський комплекс у функціонально-планувальній структурі міста Бердичева.

Висновок: Характер розміщення сакральних комплексів у планувальній структурі волинських міст змінювався з часом, але при цьому зберігалися як автономність, так і взаємозв'язок з основними містоформуючими центрами. Монастирі-фортеці відображали загальні закономірності розвитку військового зодчества, формувались на місці давніх укріплених поселень, храмів, скитів – місце обране в XI–XIII ст., повністю задовольняло вимогам оборони XVI ст. В систему оборонних споруд часто включалась і церква.

Список літератури:

1. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – с.
2. Антонович В.Б. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798гг. – К., 1870. – 94с.
3. Товстенко Т.Д. Реконструкция исторической застройки городов. – К.: Будівельник, 1984. – 72 с.
4. Рычков Петр Анатольевич. Градостроительное искусство Западной Украины XV–XIX веков : Дис... д-ра архитектуры: 18.00.01 / Российский НИИ теории архитектуры и градостроительства. — М., 1993. — 321 л., прил. 142 л., прил. 356 л. — Библиогр.: прил. 123 л.
5. Карпов Г.Ф. Малороссийские города в эпоху соединения Малороссии с Великою Россиею. – СПб., 1874. – 43 с.
6. Крижанівський О.П. Про роль церкви на Волині (XVIII–XIXст). – К., 1991. – 127 с.
7. Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР. датированный справочник-каталог в 4-ех томах.–К.,1983–1986
8. Олейник Е.П. Пространственно-планировочная организация исторического ядра в структуре центра большого города / на примере родов западных областей УССР / Автореферат дисс... канд.арх. – К., 1989.
9. Годованюк О.М. Монастирі та храми Волині. – К.: Техніка, 2004. – 176 с.

Аннотация

Представлено основные композиционные особенности размещения сакральных комплексов в пространственно-планировочной структуре городов, взаимосвязи с основными центрами города.

Ключевые слова: сакральный, комплекс, конфессия, монастырь, храм.

Abstract

The article describes main compositional characteristics of the location of sacred complexes in the structure of cities, interrelations with major city-forming centers.

Key words: sacred complex, structure, genesis, denomination, monastery, church, cathedral.